

A kereszténység kezdetei az újabb kutatások fényében

Médiaszenzációk és bibliai régészet

Manapság a történelmi szenzációkra fogékony nagyközönség az ismeretterjesztő televíziós csatornák, internetes magazinok, bulvárlapok révén rendszeresen kap hírt olyan régészeti leletekről, amelyek Jézus életét és a kereszténység kezdeteit egészen új fénybe helyezik. Ezekről a szenzációs felfedezésekről nemritkán hamar kiderül, hogy vagy közönséges hamisítványok (Jézus testvéreinek, Jakabnak az urnája), vagy értékes leletek ugyan, de semmi köziük sincsen Jézus Krisztushoz (az ún. talpijótí családi sírbolt Jeruzsálem-ben). Az is előfordul, hogy valamiről azt állítják, sosem létezett, holott mindmáig megvan: a Grál-legendát ihlető Szent Kelyhet ma a valenciai katedrálisban őrzik. Hosszan lehetne még sorolni a hasonló példákat, kezdve a torinói lepeltől, amelyről éppenséggel azt igyekeznek kimutatni, hogy középkori hamisítvány, az újabban felfedezett Júdás evangéliumán át, amely egyébként jól beleilleszthető a gnosztikus iratok körébe, egészen a Mária Magdolna alakja köré szőtt modern legendáriumig (a témakörrel kapcsolatban számos példát hoz HESEMANN 2009).

Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy az utóbbi évtizedekben számos, valóban szenzációs lelet került elő a régészek ásójának köszönhetően. A Szentföld régészeti feltárása immár nem a keresztény felekezetek közötti rivalizálás terepe, mint a 19. század végén és a 20. század első felében volt (gondoljunk Jézusnak a protestánsok által favorizált alternatív sírjára, a „kerti sírra” Jeruzsálemben), hanem rendkívül gyümölcsöző együttműködési lehetőség az izraeli, európai és amerikai szakemberek között. Az ásatások nyomán előkerült épületmaradványok és tárgyi emlékek egy része közvetlenül kapcsolódik az evangéliumi történetekhez (pl. a Betesda-fürdő Jeruzsálemben, a Pilátus-felirat Caesareában), más része fontos adatokat szolgáltat az 1. század Palesztinájának viszonyairól, ez utóbbiak segítségével jobban megismerhetjük az újszövetségi elbeszélések politikai és kulturális hátterét. A bibliatudósok és a régészek együttműködése azonban nem korlátozódik a Szentföldre: a jordániai, szíriai, törökországi és görögországi ásatások is sok hasznos információt szolgáltatnak az első keresztény közösségek társadalmi közegéről. Korinthosz kikötővárosának kutatása például hozzájárul Pál apostol leveleinek jobb megértéséhez (a bibliai régészet régebbi és újabb eredményeiről lásd GRÜLL és HESEMANN 2010).

A korabeli zsidóság belső viszonyait új fénybe állító holt tengeri tekercsek kutatásának könyvtárnyi irodalma van. Bár a kutatás korai szakaszában a szövegkiadást felekezeti elfogultságok és politikai szempontok egyaránt hátráltatták, manapság már nem lehet azt állítani, hogy különösebb titokzatosság lengené körül e rendkívüli irategyüttest (a kutatástörténethez lásd KOMORÓCZY és VERMES 2005). Nyitott kérdések persze maradtak bőven a hebraistákat izgalomban tartó filológiai problémákon túl is: a qumráni könyvtár és az esszénusok kapcsolata éppúgy vitatott, mint a közösség saját irodalmi alkotásainak hatása a kereszténységre. A legfontosabb qumráni szövegek magyarul is olvashatóak, a legújabb kutatási eredményekkel együtt (FRÖHLICH és XERAVITS).

A történelmi Jézus nyomában

Már jó ideje senki által kétségbe nem vont evidencia, hogy Jézus nem mitikus lény, hanem történelmi személy volt. Sőt, a forrásadottságok életével kapcsolatban jobbak, mint az ókor

legtöbb jeles személyiségének esetében. A Jézus életéről szóló első beszámolók (a kánoni evangéliumok) néhány évtizeddel az események után már lejegyzésre kerültek, ami az ókorban inkább ritkaságnak számított. Bennük eltérő nézőpontok érvényesülnek (vagyis nem egyetlen forrásra mennek vissza), és kifejezetten igényt tartanak arra, hogy a történeti elbeszélések körébe soroljuk őket. Igaz, számot kell vetnünk az újszövetségi történetírás célzatosságával, ami azonban nem egyenlő a hiteltelenséggel (az újszövetségi történetírás teológiai premisszáiról lásd HENGEL). A nehézséget ebben az esetben tehát nem a forrásanyag hiánya jelenti, hanem annak sajátos természete, mivel a Názáreti Jézus életéről és haláláról szóló beszámolók a feltámadott Jézus Krisztusba vetett hit által meghatározott teológiai formában őrződtek meg. A 19-20. századi Jézus-kutatás nagy kérdése éppen az volt, hogy milyen módszerrel lehet – és lehet-e egyáltalán – megismerni Jézus emberi arcát a teológiai értelmezéstől megszabadítva. Az elmúlt évtizedek újdonsága ebben a vonatkozásban az, hogy a korábbi kételyeket felváltotta az óvatos bizonyosság, amit a „történeti Jézus”-kutatás harmadik hulláma alapozott meg (Third Quest for the historical Jesus). Ez a felekezetekhez nem kötődő, hangsúlyozottan történészi érdeklődésű irányzat Jézus életét és tanítását nem a korai egyház teológiai meggyőződése felől közelíti meg, hanem elsősorban a korabeli zsidóság szellemi közege (ún. intertestamentárius zsidó irodalom) és népi vallásossága felől, és így visszanyeri a kutatás számára a zsidó Jézust (Ennek az irányzatnak egyik első képviselője VERMES 1995). A „történeti Jézus”-kutatás eredményeit ugyanakkor a teológusok is hasznosítják, igaz, nagyobb bizalommal a keresztény értelmezési tradíció iránt (a kutatási eredmények ilyen típusú interpretációját nyújtja GNILKA).

Ha Jézust történeti személyként kívánjuk bemutatni, elengedhetetlenül szükséges a lehető legnagyobb pontossággal megadnunk életének kereteit. A tudományos konszenzus alapján, számot vetve a tagadhatatlan nehézségekkel a következőket lehet mondani: Jézus a későókorban meghatározott, és a mai időszámítás kezdőpontjává vált születési dátumánál néhány évvel korábban jött a világra, Nagy Heródes júdeai király uralkodása alatt, Kr. e. 4 előtt. Életének javát a zsidók által tömbben lakott terület északi részén, a vidékies jellegű Galileában töltötte, közelebről Názáretben. Kortársai származási helye alapján így ismerték: a Názáreti Jézus. Felnőttkorának kezdetén a Kinneret-tó (Genezáreti tó) partjára, Kafarnaumba költözött. Nyilvános működésének kezdete Kr. u. 27/28-ra tehető, színhelye pedig mindenekelőtt a Kinneret-tó környéke. Itt gyűjtött maga köré tanítványokat, akik benne nemcsak a karizmatikus kisugárzású vándortanítót és gyógyítót látták, hanem az Ószövetség prófétai hagyományának örökösét, és egyre inkább az Istentől megígért szabadítót, a Messiást (=Fölkent). Tanítványi körével kisebb missziós utakat tett a tágabb környéken, és hithű zsidó módjára évente felzarándokolt a jeruzsálemi templomba (tehát működésének súlypontja nem Júdea ősi fővárosa volt).

A Jézus-korabeli zsidóság politikai és szellemi tagozódását Josephus Flavius zsidó történetíró nyomán szokás felvázolni. Ő négy jelentős csoportról emlékezik meg: a szadduceusok, azaz a teológiai kérdésekben konzervatív, papi arisztokrácia, amely kollaborált a rómaiakkal; a politikai ügyekben mérsékeltnek számító, főként vallási kérdések iránt érdeklődő farizeusok, akik a legnagyobb szellemi befolyással bírtak a társadalomra; az esszénusok, akik zárt közösségekben éltek; a zelóták, a római uralom esküdt ellenségei, akiknek jelentősége a zsidó háború alatt nőtt meg (Kr. u. 66-70). Az újabb kutatások azonban ezt a sematikus képet némileg árnyalják (például esszénus negyed feltételezése Jeruzsálemben). Jézus viszonyát az egyes csoportokhoz az evangéliumok csak részben fedik fel. Annyi bizonyos, hogy sem a szadduceus főpapság, sem a zelóta terroristák politikai vonalával nem kívánt azonosulni. Az esszénusokról nem esik szó az Újszövetségben, a qumráni tekercsek felfedezése óta azonban születtek elméletek Jézus (és Keresztelő János) velük való kapcsolatáról. Viszonya a farizeusokhoz már bonyolultabb kérdés: az evangéliumokban többnyire ők Jézus

vitapartneri, mindazonáltal teológiai nézetei az övékhez álltak a legközelebb – kritikája magatartásuk ellen irányult.

Jézus tevékenysége kiváltotta Jeruzsálem és a vidék politikai-vallási vezetőrétegének („főpapok és írástudók”) ellenállását. A konfliktusok vezettek peréhez és kivégzéséhez, amelyre Kr. u. 30. körül került sor, a nagy tavaszi zsidó ünnep, a pészach (húsvét) idején (egy lehetséges dátum: 30. április 7.). Elítélésének hátterében a római és a zsidó politikai elit félelme állt bármiféle rendbontástól egy forrongó korszakban, amikor a galileaiak könnyen kerültek lázadó hírébe (Josephus Flavius több hasonló esetről is tudósít). A per lefolyása, amelyet az evangéliumok igen részletesen tárgyalnak, egyfelől fényt vet a római jogszolgáltatás működési mechanizmusára egy távoli provinciában, másfelől meggyőz bennünket arról, hogy itt mégiscsak egy koncepciós perről volt szó, hiszen Jézusnak nem voltak uralmi ambíciói. Az ítéletet formálisan felségárulás miatt mondta ki a római prefektus, Pontius Pilatus, a vádak mögött azonban vallási ellentétek húzódtak meg (Jézus perének elemzése jogtörténeti szempontból: SÁRDY 2003).

Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy mi volt a jézusi igehirdetés eredeti magja. Ennek egyik oka, hogy mire Jézus szavait lejegyezték, már jócskán előrehaladt személyének teológiai értelmezése. A másik nehézséget az jelenti, hogy minden keresztény felekezet a jézusi örömhírré (evangélium) hivatkozik, mint teológiája fundamentumára, a hangsúlyokat más-más teológiai témára helyezve – nos, akkor melyik teológia alapján foglaljuk össze röviden Jézus tanítását? Nem tűnik kielégítőnek ugyanis, ha a teológiai problematikától eloldódva csupán etikai princípiumokat emelünk ki ebből a tanításból (ahogy ezt a szekuláris megközelítés teszi Ernest Renan híres Jézus-könyvétől a mai humanista etikáig), mert így anakronisztikus módon szétválasztjuk azt, amit a premodern ember egységesnek látott, vagyis a vallást és az erkölcsöt. Szerencsésebb, ha a jézusi tanításhoz annak természetes háttere, a zsidó teológiai hagyomány felől közelítünk, illetve szem előtt tartjuk a szövegkritika immár több mint két évszázados fejlődését annak felderítésében, hogy melyek lehetnek Jézus „eredeti szavai” az evangéliumokban. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Jézus a zsidó teológiai hagyományhoz kapcsolódott: az ószövetségi szentírást (a korabeli szóhasználat szerint a Törvényt és a Prófétákat) értelmezte, szándéka szerint felszínre hozva annak elhomályosult lényegét. Mindezt kreatív módon tette, gyakran tanított példabeszédekkel, vagyis a hétköznapi életből vett hasonlatokkal, szavai nemritkán az ószövetségi prófétákéhoz hasonlóan radikálisak voltak, üdvöt és ítéletet hirdettek meg. Beszédeinek központi fogalma a „mennyek országa” (Isten uralma), amely „elközelgett”. Bár a közeli végidő apokaliptikus víziója is része ennek az igehirdetésnek, e fogalmi keret elsődleges funkciója mégis az, hogy az embereket Istenhez való viszonyuk rendezésére, azaz megtérésre sarkallja. Az Isten–ember viszony rendezése aztán átalakíthatja az emberek közötti kapcsolatokat, ami a felebaráti szeretet fogalmával írható le. Ami Jézus követőit megragadta, az nemcsak tanítása volt, hanem prófétai életformája és szolidaritása a társadalom periferiájára szorultakkal: tett, szó és személy nála egységet alkotott. Személyiségének integritását mutatja, hogy a halál árnyékában sem vont vissza semmit abból, amit hirdetett.

A korai kereszténység

Jézus tanítványai mesterük halálát nem tragikus végként, hanem új kezdetként értelmezték, és igazolva látták messiási várakozásaikat. A Jézus feltámadásába vetett hitük új fényben tüntette fel mindazt, amit tőle tanultak, sőt mesterük személye is e hit tárgya lett. Így a „történeti Jézus” alakja transzformálódott, és az Ószövetségből merített messiási fenség-címek birtokbavétele révén új tartalommal telítődött, a „hit Krisztusává” vált (a görög Krisztus szó a héber Messiás fordítása). (Ezt a folyamatot mutatja be VERMES 2001 és HURTADO)

A Krisztusban hívők közösségének, az egyháznak (görögül ekklészia = meghívottak, kiválasztottak gyülekezete) a fejlődése az első évtizedekben vallásszociológiailag röviden így írható le: a zsidóságon belüli Jézus-mozgalomtól a hellenista kultuszközösséig. Ezt a folyamatot az Újszövetség beszámolója szerint (Apostolok Cselekedetei) a következőképpen lehet rekonstruálni: az ősegyház egy ideig csak Jeruzsálemhez kötődött (Kr. u. 30-36), majd kezdetét vette a térítés Palesztinában és Szíriában (36-42). Először mind a Jézus tanítványaiból lett vezetők (későbbi elnevezéssel apostolok = küldöttek), mind a hívek zsidók voltak, és a zsidó vallás keretén belül értelmezték önmagukat. Ahogy azonban az evangélium hirdetői elérték azokat a városokat, ahol a zsidók diaszpórában éltek (diaszpóra = szórvány), görögül beszéltek és a hellenizmus hatása alatt álltak, felkeltették a zsinagógai tanítás iránt érdeklődő pogányok („istenfélők”) érdeklődését. A nyitás azon pogányok felé, akiknek a zsidó vallás már egyébként is vonzó volt, a szíriai nagyvárosban, Antiochiában vett nagyobb lendületet. Itt, az ősegyház második központjában nevezték először keresztényeknek a híveket (Krisztus követői – ez tehát eredetileg nem önelnevezés volt), s ez a város lett a pogányok felé irányuló misszió kiindulópontja. Ennek a misszióknak egyik meghatározó alakja volt Pál (Kr. u. 10 k.-67), aki Jézus tanítványi körétől eltérően hellenista zsidó háttérrel rendelkezett, s akinek Kisáziát és Görögországot megcélzó missziós útjairól (44-58 között) az Apostolok Cselekedeteinek második fele részletesen beszámol. Az istenfélők tömeges megtérése felvetette a kérdést, hogy nekik be kell-e tartaniuk a zsidó rituális törvényeket (mivel többségük számára éppen ez jelentette a zsidóságba való betérés akadályát). A választ az úgynevezett jeruzsálemi vagy apostoli zsinat adta meg (50 k.): nem kell előbb zsidóvá válni ahhoz, hogy valaki keresztény legyen. Bár ennek a résztvevők nem voltak tudatában, a határozat döntő lépésnek bizonyult a zsidóság és a kereszténység szétválási folyamatában. Ehhez újabb lökést adott a jeruzsálemi templom lerombolásához vezető zsidó háború (66-70), amelynek következményei a zsidóság életét is új irányba terelték (rabbinikus judaizmus – a felkelés római, zsidó és keresztény interpretálásáról lásd GÁBOR).

A kereszténység terjedésének az 1. század hatvanas éveitől a 2. század elejéig tartó szakasza források hiányában történetileg szinte megfoghatatlan. Annyi azonban bizonyos, hogy ezek az évtizedek jelentősek voltak a belső fejlődés tekintetében, hiszen ekkor keletkezett az újszövetségi könyvek legtöbbször, és kialakultak azok az intézményes keretek (hierarchikus funkciók, liturgikus formulák, egyházfegyelem), amelyek a korszak végén már többé-kevésbé megszilárdultnak mutatkoznak a keresztény szerzők munkáiban. Ezt a teológiai-eseménytörténeti leírást azonban érdemes új szempontokkal kiegészíteni: a szociológia, a szociálpszichológia és egyéb kurrens tudományterület módszereivel újraolvasva a jól ismert szövegeket meg lehet kísérelni az első keresztény nemzedékek közösségi életének, világképének, a társadalmi közeghez való viszonyának rekonstruálását (erre törek-szik THEIBEN 2006 és THEIBEN 2008).

A korai kereszténységgel kapcsolatban nagy kérdés, hogy valóban olyan töretlen volt-e a fejlődés folyamata, ahogy az egyház hagyománya ezt megőrizte. Azok a kifejezések, amelyek az újszövetségi iratokban a közösségvezetői szolgálatokra vonatkoznak, sokkal bonyolultabb képet mutatnak az intézményesülés folyamatáról, mint ahogy az a 2. században kizárólagossá vált. Nem arról van szó azonban, hogy először volt a hívők demokratikus közössége, amit csak a Szentlélek adományai (karizmák) strukturáltak, majd ezt felváltotta az egyház, mint hierarchikus intézmény. A hierarchikus funkciók terminológiája megtalálható már a korai újszövetségi iratokban, csak hogy ezt az időszakot még egyfajta pluralitás jellemezte, párhuzamos struktúrák léteztek egymás mellett, amelyek a 2. század első felében egységesültek (ehhez részletesebben lásd GÁRDONYI 43-45).

Az a kép is revízióra szorul, amely gyors és végérvényes átmenetet sugall a zsidókereszténységből a hellenista kereszténységbe (másként pogánykereszténységbe). Úgy

tűnik, a zsidókeresztény közösségek több évszázadig fennmaradtak, csak hogy irataik kiszorultak a kánoni irategyüttesből (az apokrifek között tartjuk őket számon), így teológiai álláspontjuk sem érvényesül az Újszövetségben. Az, hogy e csoportokat később eretneknek tartották, a vallástörténeti kutatás számára irreleváns. Más a helyzet egy sajátos iratcsoporttal, az úgynevezett jánosi korpusszal, amely viszont része az Újszövetségnek (János evangéliuma, levelei, Jelenések könyve). Szövegkritikai és teológiai megfontolások alapján a bibliatudósok körében már régebben elfogadottá vált egy jánosi iskola, önálló teológiával, sajátos lelkiséggel és saját szervezeti formával. Ennek nyomán újabban az egyháztörténészek feltételeznek egy harmadik meghatározó irányzatot a korai kereszténységben belül, a zsidó és a hellenista mellett egy jánosi kereszténységet, melynek sajátos teológiai opciói a jánosi korpuszban és az apokrif irodalom egy részében tükröződnek (a jánosi korpusz szövegkritikai megközelítéséhez lásd ERNST).

Pál apostol életútjának és tanainak hagyományos értelmezését az újabb kutatás alapos revízió alá vette (mindez Magyarországon még alig talált visszhangra). Míg korábban életét az Apostolok Cselekedetei alapján rajzolták meg, kiegészítésül használva a páli leveleket, ma már fordított a helyzet. Mivel az Apostolok Cselekedeteinek „hőse” Pál, metodológiai megfontolásból szerencsésebbnek tűnik a biztosan tőle származó írásokat kiindulópontul választani. Így a következő kép bontakozik ki: Pál ugyan nem tartozott Jézus közvetlen tanítványi köréhez, de egyéni hitelménye alapján jogot formált arra, hogy igehirdetését hiteles interpretációnak („evangéliumnak”) ismerjék el a keresztény közösségek. Ez az igény azonban konfliktusok sorához vezetett, s az általa alapított gyülekezeteken kívül nem talált kedvező fogadtatásra. Az, hogy a keresztény teológia kétségkívül erősen „páli” színezetű lett, az apostol vértanúhalálakor még egyáltalán nem volt eldöntött kérdés, ez inkább 2. századi fejlemény (egy új szemléletű Pál-életrajz: MURPHY-O’CONNOR). De Pál teológiai opcióinak értékelésében is radikális fordulat állt be az utóbbi időben, elsősorban az angolszász nyelvterület bibliakutatásában (new perspective on Paul). Ennek lényege, hogy az ószövetségi törvény és a Krisztusba vetett hit szembeállítását ma már nem Pál eredeti koncepciójának tartják, hanem a 16. századi reformátorok értelmezésének, akik saját álláspontjukat vetítették vissza az újszövetségi szövegbe. Az új perspektíva szerint a Pál korabeli judaizmus nem volt szélsőségesen legalista, csupán a külsődleges törvénytiszteletre korlátozódó vallás, a hit általi megigazulás hirdetésének pedig nem az ószövetségi törvény kritikája volt a célja, hanem annak megkönnyítése, hogy a pogányok utat találjanak az egyházba (sok más szempont mellett ezt is tárgyalja SIMON).

Végül meg kell említeni, hogy a korai kereszténység története nem lehet teljes a Római Birodalom határain túli egyházak említése nélkül. Az apostolok vértanúságának legendái ugyan megőrizték annak emlékét, hogy a keresztény hit hirdetése nemcsak Jeruzsálemtől északra és nyugatra, hanem délre és keletre is irányult, de a forrásaink minderről sajnálatosan gyérek és bizonytalanok. Az egyháztörténetírás már az ókorban is a „fősodort” tartotta szem előtt, vagyis a Római Birodalom „egyetemes” (ökumenikus) egyházát, így nagyon kevés szó esik azokról a közösségekről, amelyek a birodalom határain túl jöttek létre a kereszténység korai századaiban.

Megjegyzések Száray Miklós középiskolai történelem tankönyvéhez

(Száray Miklós: Történelem I. középiskolák, 9. évfolyam. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006.)

Az előzőekben kifejtett gondolatokat Száray Miklós tankönyvének 29. fejezete (A kereszténység születése) inspirálta. Egy középiskolai tankönyv magától értetődően arra törekszik, hogy standardizált ismereteket közvetítsen a tanulók felé, lehetőség szerint az adott szaktudomány művelőinek konszenzusos véleményére támaszkodva. Ennek a követelmény-

nek Száray munkája megfelel, nem véletlenül ez a leginkább használt tankönyv a magyar középiskolákban. Különös erénye a forrásközpontúság, amit nemcsak a címlap ígér, hanem a szerzőnek sikerült is megvalósítania. Az általam átnézett fejezethez kapcsolódó „archívum” olyan forrásszövegeket tartalmaz, amelyek informatívak a témára nézve, és egy középiskolás diák számára sem okozhat nehézséget értelmezésük.

Ugyanakkor a kereszténység születése olyan határterülete a történettudománynak, a teológiának és a hebraisztikának, ahol izgalmas viták zajlanak, új hipotézisek születnek – végső soron ezek lendítik előre a tudományos kutatást. Amennyire én látom, a történeti Jézusról több mondható annál, mint ami e tankönyvben szerepel, Jézus és Pál tanairól – tekintve a kérdéskomplexum teológiai jellegét – inkább kevesebb, a korai egyház belső fejlődéséről pedig sok szempontból más. Mivel az előző oldalakon minderről részletesebben szó volt, ehelyütt csak néhány félreérthető megfogalmazás korrigálása látszik szükségesnek.

a farizeusok (eredetileg az írástudókat nevezték így): Az evangéliumokban a két csoport időnként egymás mellett szerepel („farizeusok és írástudók”), tehát valószínűleg nem voltak teljesen azonosak. Annyi bizonyos, hogy az írástudók (=törvényt magyarázó) többsége a farizeusok közül került ki.

a később szentté avatott Keresztelő János: Keresztelő János spontán tisztelete jóval korábban kialakult, mint a keleti és nyugati egyház szentté avatási procedúrája. Pontosabb ez a megfogalmazás: a később szentként tisztelt Keresztelő János.

a zsidó uralkodó, Heródes Antipász: Nagy Heródes egyik fia csak részterületen uralkodott, mint tetrarcha (negyedes fejedelem). Pontosabb így: az egyik zsidó uralkodó.

Segítőtársaiból, a presbiterekből alakult ki a papság. Fokozatosan elkülönültek a világiaktól, s létrehozták az egyházat. Az egyház belső felépítése, a hierarchia (szent uralom), a magasabb tisztségűek feltétlen tiszteletén alapul: Itt olyan túlhaladott nézet jelenik meg némi antiklerikalizmussal vegyítve, ami sajnálatosan rontja a fejezetről alkotott kedvező benyomást. A vezető tisztségek megtalálhatóak már a korai újszövetségi iratokban, amint az egyház fogalma is, ezek tehát nem 2. századi fejlemények (ezért téves a fejezet elején álló összefoglalás is: *a II. századtól megszerveződött az egyház*). Ami a 2. században jutott érvényre, az a püspök egyszemélyi felelőssége (monepiszkopátus), amint a tankönyv helyesen megállapítja. Az egyház fogalma azonban ezzel együtt sem szűkült le az intézményi keretekre, ahogy ezt a szöveg sugallja. A hierarchia pedig keresztény értelmezés szerint nem csupán a magasabb tisztségűek feltétlen (?) tiszteletén, hanem a szolgálatok sokféleségén alapul. Intézmény és karizma feszültsége tagadhatatlan, ám ez nem csupán a kereszténység kezdeteit jellemzi, hanem az egyház egész történetét – termékeny feszültségként.

A szertartások (keresztség, áldozás, úrvacsora), melyeket a papság végzett, fokozatosan állandósultak: Itt a szerző nyilván arra a két szentségre kíván utalni, amit a protestáns egyházak is magukénak vallanak, az egyiket pedig a katolikus és a református szóhasználat alapján is megnevezi. A jó szándék nem vitatható, a probléma csak az, hogy mindkét kifejezés használata anakronisztikus azzal az alapvető szertartással kapcsolatban, amit az újszövetség kenyértörésnek, majd eucharisztiaának (=hálaadás) nevez. Ez utóbbi kifejezés egyébként nemcsak a szertartásra, hanem a szentségi jelekre (kenyér és bor) is vonatkozik. Mind a keresztelés, mind a vasárnaponként végzett kenyértörés a jeruzsálemi ősgyülekezet gyakorlata volt. Ami az 1-2. század fordulójáról ismert csupán, az a legkorábbi szertartásrend (Didakhé).

A III. századra a lakosság jelentős része már az új hit követője volt: Ez téves megállapítás, mérvadó vélemény szerint a 3-4. század fordulóján a Római Birodalom lakosságának 15 %-a lehetett keresztény.

Archívum 14: Amint fentebb kifejtettem, a „páli fordulatnak” nem lehet olyan döntő szerepet tulajdonítani, ahogy azt az ábra sugallja.

Archívum 16: A kereszténység szervezete a római korban: A patriarchátusok rendszere ebben a formában 4. századi fejlemény. Ekkortájt kezdett kialakulni a püspökségek alá rendelt „keresztény közösségek” (helyesebben: parókiák, vidéki templomkörzetek) modellje is, ami a középkorban lett általános. A 2. század elejétől érvényesülő modell a püspök vezetése alatt álló helyi (városi) egyház volt.

Archívum 18. Boldogok a lelki szegények (itt írástudatlanok): mivel a nyolc boldogság erőnyeket sorol fel, a lelki szegények bizonyosan nem az írástudatlanokra vonatkozik, hanem – tekintetbe véve más jézusi mondások intencióját – azokra, akik a lelki javakat az anyagiak elé helyezik.

Archívum 19. Igehirdető egy III. századi katakombában talált falfestményen: A freskó egy orante (imádkozó) testtartásban álló nőt ábrázol, aki az egyházat jeleníti meg. A katakombák festményeit ma már nem datálják a 4. századnál korábbra.

Szakirodalom Jézus és a korai kereszténység témájához

ERNST Ernst, Josef: János. Egy teológus portréja. Budapest: Kairosz Kiadó, 2011.

FRÖHLICH Fröhlich Ida: A qumráni szövegek magyarul. Budapest: Szent István Társulat, 2000.

GÁBOR Gábor György: A diadalíven innen és túl. Pogány, zsidó és keresztény narratívák – a „hetvenes” háború emlékezete. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009.

GÁRDONYI Gárdonyi Máté: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Budapest: Jel Kiadó, 2006.

GNILKA Gnilka, Joachim: A Názáreti Jézus. Üzenet és történelem. Budapest: Szent István Társulat, 2001.

GRÜLL Grüll Tibor: A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához. Budapest: Szent Pál Akadémia, 2009.

HENGEL Hengel, Martin: Öskeresztyén történetírás. Budapest: Kálvin Kiadó, 2010.

HESEMANN 2009 Hesemann, Michael: Sötét alakok. Mítoszok, legendák és hazugságok a Katolikus Egyház történetéből. Budapest: Szent István Társulat, 2009.

HESEMANN 2010 Hesemann, Michael: A Názáreti Jézus. Régészek a Megváltó nyomában. Budapest: Szent István Társulat, 2010.

HURTADO Hurtado, Larry W.: Hogyan lett Jézus Istenné a földön? A Jézus-tisztelet történeti gyökerei. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2008.

KOMORÓCZY Komoróczy Géza: Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri kincsek. Budapest: Osiris, 1998.

MURPHY-O’CONNOR Murphy-O’Connor, Jerome: Pál története. Budapest: Európa Kiadó, 2007.

SÁRDY 2003 Sárdy Pál: Bűnvádi eljárások az Újszövetségben. Budapest: Szent István Társulat, 2003.

SIMON Simon T. László: Nem csak Isten evangéliumát. Közelítések Pál apostol örökségéhez. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009.

THEIßEN 2006 Theißen, Gerd: A Jézus-mozgalom. Az értékek forradalmának társadalomtörténete. Budapest: Kálvin Kiadó, 2006.

THEIßEN 2008 Theißen, Gerd: Az öskeresztyénség élményvilága és magatartásformái. Az öskeresztyénség pszichológiája. Budapest: Kálvin Kiadó, 2008.

VERMES 1995 Vermes Géza: A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa. Budapest: Osiris Kiadó, 1995.

VERMES 2001 Vermes Géza: Jézus változó arcai. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
VERMES 2005 Vermes Géza: A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
XERAVITS Xeravits Géza: Könyvtár a pusztában. Bevezetés a holt-tengeri tekercsek nem bibliai irodalmába. Pápai Református Akadémia – L'Harmattan Kiadó: Pápa-Budapest, 2008.

Szakirodalom a kereszténység 2-5. századi történetéhez

Alföldi András: Keresztény császárok, pogány Róma. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2005.
Belting, Hans: Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
Brown, Peter: Az európai kereszténység kialakulása. 200-1000. Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999.
Brown, Peter: Szent Ágoston élete. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
Chadwick, Henry: A korai egyház. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
Filoramo, Giacomo: A gnoszticizmus története. Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 2000.
Hamman, Adalbert-G.: Hogyan olvassuk az egyházatyákat? Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009.
Kelly, J. N. D.: Szent Jeromos. Élete, írásai és vitái. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 2003.
Kelly, J. N. D.: Aranyszájú Szent János. Szerzetes, prédikátor, püspök. Budapest: Kairosz Kiadó, 2011.
King, Peter: A monachizmus Nyugaton. A monasztikus szerzetesség története a Latin Egyházban. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
Markus, Robert A.: Az ókori kereszténység vége. Budapest: Kairosz Kiadó, 2010.
Mithras és misztériumai. 2 k. Szerk. László Levente. Budapest: Kairosz Kiadó, 2005.
Puskely Mária: A monachizmus kezdetei a Római Birodalomban (III-V. század). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
Sághy Marianne: Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban. Budapest: Kairosz Kiadó, 2005.
Sárdy Pál: Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében. Budapest: Szent István Társulat, 2009.
Szakrális képzőművészet a keresztény ókorban. 2 k. Szerk. Bugár M. István. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 2004.
Vanyó László: Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe. Budapest: Szent István Társulat, 2009.